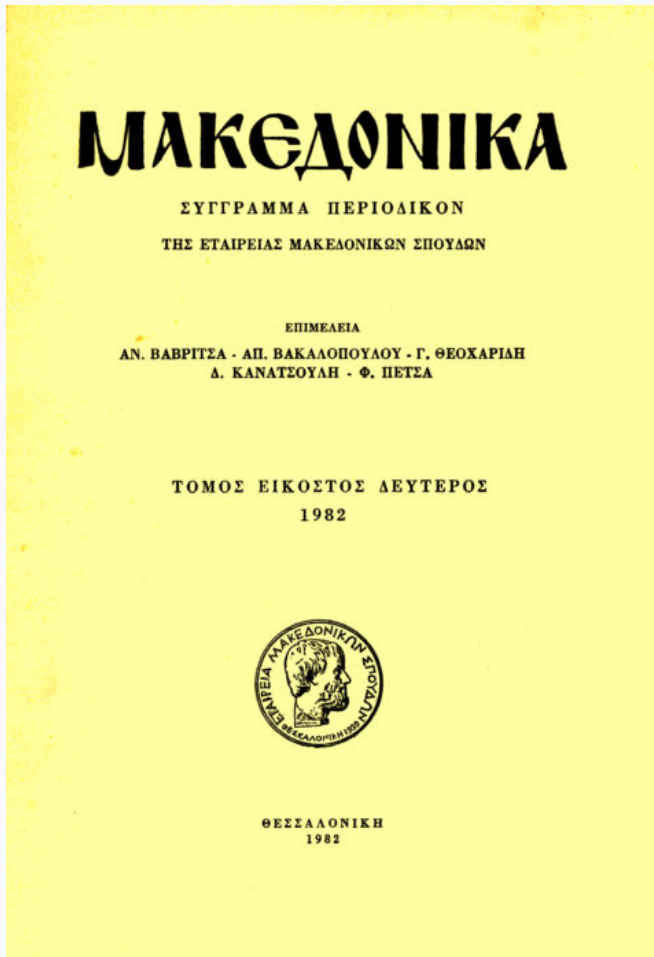

Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο

Αθ. Αγγελόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.543](https://doi.org/10.12681/makedonika.543)

Copyright © 2014, Αθ. Αγγελόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αγγελόπουλος Α. (1982). Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο. *Μακεδονικά*, 22(1), 522-525. <https://doi.org/10.12681/makedonika.543>

του συγγραφέα, όμως ή σύνθεση, ή διάρθρωση, τό κριτικό πνεύμα, ή άκριβόλογη και σαφής διατύπωση είναι προσόντα τά όποία άξιολογούν τήν έργασία του Γ. Α. και τά όποία τήν κατατάσσουν άνάμεσα στα λιό σοβαρά έργα που άσχολούνται με τό πρόβλημα των δίκωγων ναών.

Γ. ΓΟΙΝΑΡΗΣ

Ἄ θ α ν ά σ ι ο ς Ε. Κ α ρ α θ α ν ά σ η ς, Οί Ἑλληνας λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη τής ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ήγεμονίες κατά τήν προφανρωτική περίοδο, έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 279.

Πολύ δικαιολογημένα οί παραδουνάβιες ήγεμονίες αποτέλεσαν σ' όλην τήν περίοδο τής τουρκοκρατίας μιάν από τις πολυάριθμες έκείνες έοτίες, όπου ό καταδικώμενος Ἑλληνισμός βρήκε καταφυγή και άνέπτυξε στη συνέχεια τις δυνάμεις του. Για ένα λόγο παράπαν οί παραδουνάβιες ήγεμονίες έχουν μιάν ιδιαιτερότητα προκειμένου για τήν πολιτική και πνευματική μας ιστορία, άφού συνδέθηκαν άμεσα με τους Φαναριώτες τής Κωνσταντινούπολης. Είναι, άλλωστε, πολύ χαρακτηριστικό τό κλασικό βιβλίο του Ν. Iorga, *Byzance après Byzance*, όπου, ως γνωστόν, γίνεται λόγος για τις ποικίλες δραστηριότητες αυτού του Μεταβυζαντινού (και Νεοελληνικού άργότερα) κόσμου ο τις ρουμανικές χώρες. Ἐναν από τους δρόμους που άνοιξε στο βιβλίο του αυτό έρευνά τό κρινώμενο έδώ βιβλίο του κ. Ἄθ. Καραθανάση που άναφέρεται συγκεκριμένα στην παρουσία του ελληνικού στοιχείου στη Βλαχία κατά τήν άμεση προφανρωτική περίοδο (1676-1714). Με τό βιβλίο αυτό ό σ. προσπάθησε να άνηχνεύσει τις αίτίες, τους τρόπους, τις διεργασίες, αλλά και τά αποτελέσματα όλων αυτών των δραστηριοτήτων τής ελληνικής λογιοσύνης στη Βλαχία και όπως αυτά έμφανίστηκαν στην ελληνική (κύρια) και στη ρουμανική γραμματεία. Ἐχουμε δηλ. να κάνουμε έδώ με μιá σειρά προβλημάτων που συγκεντρώνονται γύρω από τά πολιτιστικά φαινόμενα άπότοκα των εξελίξεων που φέρνει ή παρουσία των Ἑλλήνων στις ήγεμονίες σε μιá περίοδο όπου ό Ἑλληνισμός άφυπνίζεται και προσπαθεί να συνδυάσει τή χριστιανική Ἐνατολή με τά προοδευτικά μηνύματα που έρχονται από τήν άναγεννημένη Εύρώπη.

Στό πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του (Ἡ Προετοιμασία, σσ. 23-28) ό κ. Καραθανάσης έρευνά τους φορεΐς που έδημιούργησαν τήν προφανρωτική αυτή περίοδο και που είναι τό Βυζάντιο, ή Ὁρθοδοξία και φυσικά οί λόγιοι, οί κληρικοί και οί έμποροι—πρόσωπα δηλ. που διέδωσαν τήν ελληνική γλώσσα και παιδεία· από τήν άλλη μεριά είναι, βέβαια, όρισμένοι έντόπιοι ήγεμόνες που έβοήθησαν καθετί ελληνικό και όρθόδοξο, άφού πιστεύουν ότι είναι οί συνεχιστές των Βυζαντινών αυτοκρατόρων και έπομένως όφειλουν να ύποστηρίζουν τό ελληνοχριστιανικό πνεύμα. Ἐνας άλλος καθοριστικός έπίσης παράγοντας για τή δημιουργία του κλίματος αυτού ήταν ό ρόλος που διαδραμάτισε στις εξελίξεις αυτές ό σοφός Φαναριώτης άξιωματοϋχος Ἰωάννης Καρυοφύλλης στην περίοδο 1650-1690 (βλ. τό Β' κεφ. Ἡ Συμβολή τοϋ Ἰωάννη Καρυοφύλλη και τοϋ κ. κ. ο. τ. ο. υ. σ. σ. 29-60). Ὁ Καρυοφύλλης είχε ένα ρόλο σ' όλες αυτές τις εξελίξεις όχι μόνο στόν πολιτικό τομέα αλλά και στόν πολιτιστικό, τόν όποιο όμολογουμένως έπηρεάσε θεμελιωκά. Είναι ό λόγιος που με τό σύστημά του και τις ιδέες του συνεδύασε δυναμικά τήν ελληνική Ἐνατολή και τή φωτισμένη Εύρώπη, όπως λίγες δεκαετίες άργότερα είχαν όραματιστεί ό Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης και ό Θεόφιλος Κορυδαλλέας. Ἐνα μεγάλο μέρος τής διδασκαλίας του διοχετεύτηκε στη Βλαχία κι έγινε όφορμή για παραπέρα εξέλι-

ξεις χάρη και στο ενδιαφέρον των Βλάχων ήγεμόνων και κύρια του Κωνσταντίνου Μπασαράμπα (1688-1714) και του θείου του πρίγκιπα Κωνσταντίνου Καντακουζηνού († 1716). Και είναι αλήθεια ότι χάρη σ' αυτούς τους δύο προωθήθηκε δυναμικά η πνευματική ζωή στις ήγεμονίες αλλά και προέκταση και στη ΝΑ Εύρωπη και την ελληνική ΄Ανατολή-λεπτομέρειες για τη δραστηριότητά τους βλ. στο τρίτο κεφάλαιο ΄Η φ ω τ ι σ μ έ ν η ή γ ε σ ί α (σσ. 61-81). ΄Ολη αυτή η κίνηση που δημιουργήθηκε τόσο από την παρουσία του Καρουφύλλη, του Δοσίθεου Νοταρά (για τον οποίο αναλυτικά ο λόγος στο ε΄ κεφ.) και των άλλων ΄Ελλήνων θρησκευτικών οδμανιστών, όσο και από το ενδιαφέρον των ντόπιων ήγεμόνων είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση της Αθθεντικής ΄Ακαδημίας του Βουκουρεστίου, της τυπογραφίας, δύο δηλ. πνευματικών κέντρων που έσημάδεψαν την ιστορία της παιδείας στην ελληνική (και βαλκανική) τουρκοκρατία. ΄Η ΄Ακαδημία και οι καθηγητές της, ΄Ελληνας όλοι προερχόμενοι από τη Βασιλεύσασα, μετέφεραν στις ήγεμονίες το πνευματικό Πατριαρχικής ΄Ακαδημίας της Βασιλεύσασας, καθαρά δηλ. ελληνορθόδοξο, χωρίς ώστόσο να λείπει η παρουσία των μηνυμάτων που έστειλε η σοφή Εύρωπη μέσω των ΄Ελλήνων λογίων που είχαν σπουδάσει σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και που συνέχισαν τη σταδιοδρομία τους στη Βλαχία. Για τη δραστηριότητα των καθηγητών αυτών βλ. στο τέταρτο κεφάλαιο τιτλοφορούμενο ΄Η Α θ θ εν τ ι κ ή ΄Α κ α δ η μ ί α - Ο ί κ α θ η γ η τ έ ς τ η ς π ε ρ ι ό δ ο υ 1 6 8 8 - 1 7 1 4 κ α ι ή σ υ μ β ο λ ή τ ο υ ς σ τ η ν ά ρ χ ο μ έ ν η έ κ π α ι δ ε υ τ ι κ ή ΄Α ν α γ έ ν ν η σ η τ η ς π ε ρ ι ό δ ο υ 1 6 8 8 - 1 7 1 4. ΄Όσο για την προσπάθεια έπαφής με τη Δύση αυτή εκφράστηκε με την άποστολή υποτρόφων σε δυτικά πανεπιστήμια (και ιδιαίτερα στην Πάντοβα), μιá προσπάθεια που φαίνεται ότι και συνεχίστηκε άργότερα, χωρίς θετικά όμως αποτελέσματα, κατά την άποψη του συγγραφέα—βλ. έδω σσ. 96-102. Σ' αυτό το σημείο, όμως, έχουμε τη γνώμη ότι ο κ. Καραθ. έπρεπε να είναι περισσότερο διεξοδικός, γιατί άραγε δεν υπήρξε συνέχεια, δεν υπήρξαν αποτελέσματα; Μήπως υπήρξε σαφής αντίδραση από τους ορθόδοξους κύκλους του Βουκουρεστίου ή μήπως οι νεαροί υπότροφοι δεν έδικαίωσαν τις έλπίδες των προστατών τους; Πάντως έμεις πιστεύουμε ότι αυτό είναι αλήθεια ιστορική, ότι δηλ. δεν επροχώρησε όπως άναμενόντα η προσπάθεια αυτή, άφου από την άλλη μεριά εκεί μιáς οδηγούν και τά κατοπινά γεγονότα.

Οί δεσμοί όμως της Βλαχίας (και φυσικά και της Μολδαβίας και της αυστροουγγρικής, τότε, Τρανσυλβανίας) έλαβαν την ουσιαστική και πλήρη μορφή τους χάρη στην αδιάκοπη σχεδόν παρουσία στις ήγεμονίες γνωστών προσωπικοτήτων της χριστιανικής ΄Ανατολής, άνωτατων και άνωτερων δηλ. Ιερωμένων που βρέθηκαν εκεί για διάφορους λόγους είναι, όπως τους θέλει ο σ., οί περισσότεροι τους εκπρόσωποι του λεγόμενου θρησκευτικού οδμανισμού της ελληνικής ΄Ανατολής. Στους Ιερωμένους αυτούς, κατά το σ., άνηκαν όρισμένες από τις χαρακτηριστικές πρωτοβουλίες που έσημειώθηκαν ήδη: η ίδρυση της ΄Ακαδημίας, της τυπογραφίας: οί ίδιοι όμως είχαν αναπτύξει και πολιτικές πρωτοβουλίες, όπως ήταν, για παράδειγμα, οί ένέργειές τους για το σχηματισμό αντιτουρκικού μετώπου στη Βαλκανική με την υποστήριξη των Ρώσων. Σ' αυτούς όφείλεται, και είναι πιά άποδεκτό αυτό από Σλάβους και Ρουμάνους έρευνητές, η άνακοπή του σλαβισμού και ή διάδοση της ελληνικής παιδείας με τη διακίνηση του ελληνικού βιβλίου και χειρογράφου, του οποίου αυτοί οί Ιερωμένοι και ο κύκλος τους υπήρξαν οί κύριοι φορείς. Θά σημειώσουμε' έξάλλου, ότι όρισμένοι από τους ανθρώπους αυτών των άνωτάτων άξιοματούχων των ΄Ανατολικών ΄Εκκλησιών που βρέθηκαν στο Βουκουρέστι διακρίθηκαν ως Ιεροκήρυκες, δάσκαλοι, αντιγραφείς χειρογράφων, διπλωμάτες, τυπογράφοι, αλλικοί, γραμματικοί. (Βλ. Ε΄ κεφάλαιο ΄Ο Θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ό ς Ο υ δ μ α ν ι σ μ ό ς τ ο υ Β ο υ κ ο υ ρ ε σ τ ί ο υ, σ. 103-172). ΄Ενδιαφέρον από την ίδια άποψη ήταν και ο ρόλος που διαδραμάτισαν και οί ΄Ελληνες υπάλληλοι της αλλικής γραφειοκρατίας, όρισμένοι από τους όποιους άπέπτυξαν σαφείς δραστηριότητες στην πνευματική και την πολιτική ζωή της χώρας, όπως ήταν,

λόγου χάρη, ο Γεώργιος Καστριώτης από την Καστοριά (βλ. ειδικότερα στο ΣΤ' κεφάλαιο, σ. 173-180).

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας για την ανάπτυξη της παιδείας, αλλά και της πολιτικής ζωής της χώρας, ήταν αυτός που εκπροσωπούνταν από τους λεγόμενους Ιατροφιλόσοφους που είχαν φέρει στη Βλαχία ένα νέο πνεύμα ζωής: τη χριστιανική δηλ. σκέψη συνδυασμένη άρτια με την ευρωπαϊκή. Είναι αξιοπροσοχής ότι, καθώς σημειώνει ο σ., σε καμιά περίπτωση δεν σημειώθηκαν παρεκκλίσεις έξω από το πνεύμα της Όρθοδοξίας. Αυτοί λοιπόν οι Ιατροφιλόσοφοι εργάστηκαν σύντονα στις ήγεμονίες και τις έβοήθησαν πολύ τόσο στη διάρκεια του προ-φαναριωτισμού όσο και κατά το φαναριωτικό αίωνα να γνωρίσουν τις νέες μορφές ζωής που παρείχε η Εύρώπη, αλλά και παράλληλα εργάστηκαν συνειδητά και για την Όρθοδοξία. Η συνεργασία τους, άλλωστε, με την αλληλία και με τους Έλληνες θρησκευτικούς ούμνιστές των ήγεμονιών υπήρξε σ' όλα τα επίπεδα άγαστη. (Βλ. τὸ Ζ' κεφ. 'Η παρουσία της Βλαχία Ιατροφιλοσοφών προερχομένων από εκπαιδευτικά κέντρα της Δύσης' (σσ. 181-205).

Τέλος στο τελευταίο κεφάλαιο με τὸν τίτλο Συμπεράσματα (σ. 206-237) επιχειρείται μία θεωρητική σύλληψη της νεοελληνικής πολιτιστικής επίδρασης στη Βλαχία, όπου επισημάνεται ἡ διάμαχη τοῦ «προοδευτικοῦ», όπως τὸ χαρακτηρίζει ο σ., και τοῦ «κατεστημένου» τοῦ πρώτου εκφραστής ἦταν ὁ Καρυοφύλλης, ἐνῶ τοῦ δεύτερου ὁ Δοσίθεος Νοταρᾶς. Ἡ διάμαχη αὐτὴ ποὺ εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴ Βασιλεύουσα (καὶ ὅπου προὔπληξαν οἱ παλαιές καταβολές τοῦ Λούκαρη καὶ τοῦ Κορυδαλλέα) μεταφέρθηκε καὶ στὴ Βλαχία, ὅπου μάλιστα δημιουργήθηκε πλεονεκτήματα αὐτὸ ποὺ ἐπέδρασε ὁ Καρυοφύλλης: τὸ ἀνοιγμα δηλ. πρὸς τὴν Εὐρώπη, πράγμα δηλ. ποὺ φοβόταν οἱ ἀντίπαλοί του. Δημιουργήθηκε δηλ. ἔδω αὐτὸ ποὺ ὀνομάστηκε ἀπὸ σύγχρονους Ρουμάνους μελετητές «τὸ νεοβλαχικό στυλ»: ἡ χριστιανική Ἀνατολή συζευγμένη με τὴ σοφὴ Εὐρώπη. Γενικότερα ὅλη αὐτὴ ἡ κίνηση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐχουμε τὸ φαινόμενο τῆς ἀναγέννησης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἔξω ἀπὸ τὴ Βασιλεύουσα καὶ τὴ Δύση, κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῶν Βλάχων ἡγεμόνων. Ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ εἶχε τὶς ἄμεσες συνέπειές της στὴν ἑλληνικὴ γραμματολογία, ἀλλὰ καὶ στὴ ρουμανικὴ—σαφὴ καθυστέρηση ὀφειλόμενη στὴν πληθωρικὴ ἐπιρροή τῆς ἑλληνικῆς παιδείας—φαινόμενο ποὺ ἀπαντοῦμε στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα. Στὸ Ἐπίμετρο, τέλος, ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὰ βιβλία ποὺ ἐκδόθηκαν στὴ μελετώμενη περίοδο: τίτλοι βιβλίων, διορθωτές, ἐπιμελητές, τυπογράφοι κ.λ.

Μὲ λίγα λόγια τὸ βιβλίο τοῦ κ. Καραθαν. καλύπτει ἓνα μεγάλο κενό, ἄφοῦ ἐξετάζει, ἐξαντλητικὰ θὰ λέγαμε, σ' ὅλο τοῦ τὸ φάσμα τὸν προ-φαναριωτισμό, στὸ κεφάλαιο δηλ. ποὺ ἦταν πολὺ ἐλλιπές. Ὁ σ. θὰ μπορούσε νὰ ἐργαστεῖ ἐντονότερα ἐκμεταλλευόμενος τὶς πηγές τῶν ρουμανικῶν χρονικῶν καὶ ἐγγίνει τῶν πηγῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσε νὰ ἔχει πολλὰ ἐρωτήματα, στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ δώσει τὶς ἐρμηνείες του, ὅπως: οἱ κοινωνικὲς δομὲς ποὺ προὔπληξαν καὶ ποὺ διαμορφώθηκαν κατοπινὰ με τὴ συμβολὴ τῶν λογίων, τὴν παιδεία ποὺ παρεχόταν, τοὺς Ρουμάνους λογίους κ.λ. Θὰ ἔπρεπε ἀκόμη νὰ μελετήσει ὁ κ. Καραθ. πλεονεκτήματα τὶς μεταναστεύσεις, κύρια ἀπὸ Β. Ἑλλάδα, καὶ τὸ ρόλο τῶν ἀποδημῶν αὐτῶν στὶς οἰκονομικὲς ἐξελίξεις τῆς Βλαχίας· ἄλλωστε ὁ ρόλος αὐτὸς μνημονεύεται ἀπὸ τὸ σ. ἀλλὰ πολὺ περιληπτικὰ. Ἡ ἐμπορικὴ καὶ οἰκονομικὴ κίνηση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἓνα πολὺ σπουδαῖο κεφάλαιο στὸ βιβλίο τοῦ κ. Καραθαν. Θὰ ἦθελα ἐπίσης νὰ διατυπώσω ὀρισμένους ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ διάκριση ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ σ. ἀνάμεσα στὸ *lettré* καὶ στὸν *intellectuel*: πρόκειται γιὰ ἓνα θεωρητικὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖο χρειάζεται περισσότερη ἐρευνα γιὰ τὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων.

Ὡστόσο παρὰ τὶς ἐπιμέρους αὐτὲς παρατηρήσεις, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνω τὴν ἐργα-

τικότητα τοῦ σ., τὸν καλὸ χειρισμὸ τοῦ δημοτικοῦ λόγου σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ διαστρεβλῶνεται ἐπικίνδυνα, τὴν ἐξοικειώσῃ του μὲ τὴν ἐρευνητικὴ τῶν πηγῶν. Ἐχομε ἔτσι λοιπὸν μιὰν εὐπρόσδεκτη συμβολὴ στὴ Γραμματολογία μας καὶ στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν μὲ τὴν ἀποκάλυψη μιᾶς παραμελημένης πτυχῆς τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας μας ποὺ συνιστᾷ ἡ ἀναγεννητικὴ αὐτὴ περίοδος τοῦ προ-διαφωτισμοῦ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἄποστολόλου Ε. Βακαλοπούλου, Ἑμμανουὴλ Παπάς. Ἀρχηγὸς καὶ ὑπερασπιστὴς τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἱστορία καὶ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειάς του, Θεσσαλονικὴ 1981, 8ο, σελ. 268.

Ἐπειτα ἀπὸ τὰ εὑρήματα στὴ Βεργίνα, ἀλλὰ καὶ στὸ Δίς, στὴν Πέλλα, στὴ Σίνδο καὶ ἄλλου, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κόσμου στρέφεται ὅλο καὶ περισσότερο πρὸς τὴν ἀρχαία Μακεδονία, ὅπου δεσπάζουν οἱ μορφές τοῦ Φιλίππου Β' καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου' παίρνοντας ἀπὸ τότε οἱ Μακεδόνες στὰ χέρια τους τὶς τύχες τοῦ ἑλληνισμοῦ, σφράγισαν διαδοχικὰ τὴν ἱστορία του σ' ὅλες τὶς περιόδους τῆς. Δὲ λησμονοῦμε τὴν προσφορὰ τῶν Μακεδόνων κατὰ τοὺς ἑλληνιστικὸς χρόνους καὶ τὴ σωτήρια δρᾶση τους κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξαν μικρότερης σημασίας καὶ ἀξίας οἱ ἀγῶνες τους καὶ ἀργότερα, ὅταν, ὑπόδουλοι καὶ αὐτοί, προμαχοῦσαν γιὰ νὰ σωθοῦμε ἀπὸ τόσους κινδύνους, ὥσπου συντέλεσαν στὴν ἀπελευθέρωση καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀκριτικοῦ μας χώρου καὶ στὴ γοργότερη ἀξιοποίηση τῆς οἱ ἔπειτα ἀπὸ τὸ 1912. Ὅταν ἄρχισε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἀπάντησαν μὲ τὸ «παρὼν» πρῶτοι καὶ οἱ Μακεδόνες καὶ προσέφεραν μεγάλες θυσίες στὸ βωμὸ τῆς Ἐλευθερίας. Ἡ μορφή τοῦ Ἑμ. Παπᾶ δεσπάζει τὸ 1821. Κατὰ τὸ μακεδονικὸ ἀγῶνα ἀργότερα ἔδρασαν μὲ τὴ βοήθεια καὶ Ἑλλήνων τοῦ Νότου οἱ Μακεδόνες καὶ ἀποσόβησαν ἐθνικοὺς κινδύνους. Ὁρατοὶ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες, περιμένουν τὸν ἀξιο ἱστορικὸ, ποὺ θὰ στηριχθεῖ στὸ πλοῦσιο ὑλικό, ἀλλὰ καὶ στὶς ζωντανές μνημες, γιὰ νὰ τοὺς παρουσιάσει μὲ μιὰ συνθετικὴ, τεκμηριωμένη καὶ ὀλοκληρωμένη ἱστορία. Τώρα σταματᾷ στὸ ἔργο, ποὺ μᾶς χάρισε ἔπειτα ἀπὸ ἐπιπλέον ἐρευνες καὶ μελέτες ὁ ἱστορικὸς καὶ τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, ὁ καθηγητὴς κ. Ἄπ. Ε. Βακαλόπουλος. Τὸ περιεχόμενό του πρέπει νὰ ἐνδιαφέρει κάθε Ἑλληνα, ἀλλὰ πιὸ πολὺ τοὺς Μακεδόνες καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Χαλκιδικῆς, ὅπου ἔδρασε ὁ Ἑμ. Παπάς.

Τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἑμ. Παπᾶ καὶ τὰ παιδιά του, ἀπὸ τὸν Δ. Ὑψηλάντη, ἀπὸ Ὑδραῖους, κατοίκους τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τὰ πιὸ πολλὰ ἀπὸ κληρικοὺς τοῦ Ἄγ. Ὁρους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους Ἑλληνες. Ἡ ἀμεσότητα τῶν ἐπιστολογράφων μὲ τὰ φοβερά γεγονότα δημιουργεῖ ἐπιβλητικὴ ἀτμόσφαιρα, ὅπου βαραίνει ἡ σκιά τοῦ θανάτου, ἀλλὰ τὴν ἀντιμάχονται ἡ πίστη, ὁ πόθος καὶ ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἐλευθερία. Οἱ καιροὶ ἀνάγκασαν καὶ τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους νὰ προσέχουν καὶ νὰ συμπεριφέρονται μὲ σοβαρότητα.

Μὲ τὰ σπάνια προτερήματα καὶ τὶς θυσίες του ὁ Ἑμ. Παπᾶς ἐπιβλήθηκε σ' ὅλους ἀπόλυτα, ὅπως δείχνει ὁ μέχρι λατρείας θαυμασμός, ποὺ ἀποπνέουν ὅλα τὰ ἔγγραφα. Κι ὁ ἴδιος δὲν ἤξερε πολὺ ἄ γράμματα, ἀλλὰ πρόκοψε χάρι στὶς σπάνιες ἀρετές του κι ὁ ἐνθουσιαστικὸς πατριωτισμὸς τοῦ ὑπάγρουσε νὰ θυσιάσει τὰ πάντα γιὰ τὴν πατρίδα. Ἡ πολεμικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ οἱ ἄλλες ἀρετές τῶν ἐπιστολογράφων μᾶς κάνουν νὰ παραβλέπουμε